

AFTAKELING VAN HET NEDERLANDS LANDSCHAP IS IN EEN ALARMEREND STADIUM GEKOMEN!

Heggen en houtwallen

Jan de Vrieze

Van Nederland wordt wel eens gezegd dat het 't enige land is dat niet door God geschapen, maar door de mensen zelf gemaakt is. Dat slaat dan alleen op het feit dat wij grote delen van ons land aan de zeebodem hebben ontfutseld. Ook het aanzien van het landschap is bijna geheel bepaald door de gevolgen van het vele ontginnen, vergraven, ophogen, ontwateren en beplanten door onze voorouders. Dank zij hen bezitten wij nu een rijke cultuurschat van vele landschapstypen en begroeiingspatronen. Door allerlei oorzaken neemt de gevarieerdheid en de natuur-rijkdom van het Nederlandse landschap snel af. Dit geldt niet in het minst voor de begroeiingen die we wel eens samenvatten onder de noemer 'heggen en houtwallen'. We hebben het dan over langwerpige stroken met struikgewas en/of bomen die soms groeien op aarden wallen of greppels en sloten. Deze 'lijnvormige begroeiingen' kunnen vele vormen aannemen: met of zonder overstaande bomen, een dichte struiklaag, een rijke ondergroei van kruiden; smal of breed en veel of weinig onderhoud.

In dit artikel wordt ingegaan op algemene problemen die zich voor kunnen doen bij het beheer en behoud van heggen en houtwallen.

Als gevolg van de ingrijpende veranderingen in de moderne landbouw hebben heggen en houtwallen hun landbouwkundige betekenis geheel of gedeeltelijk verloren. Het is noodzakelijk een nieuwe relatievorm te vinden tussen de landbouw en de nog resterende lijnvormige begroeiingen.

Toch zijn er wel enkele algemene kenmerken te noemen:

De vorm is langgerekt, wat meestal zijn oorsprong vindt in een kunstmatige ingreep in het landschap in het verleden, zoals bijvoorbeeld een opgeworpen aarden wal, een gegraven sloot of een grens tussen akkers

en weilanden.

De meest waardevolle en 'natuurlijke' heggen en houtwallen hebben een zeer hoge leeftijd (soms vele eeuwen) zodat zich een grote soortenrijkdom aan planten en dieren heeft kunnen ontwikkelen. Oorspronkelijk zijn heggen en houtwallen meestal geplant met boom- en struiksoorten uit de directe omgeving. In de loop van de eeuwen heeft de natuur zelf het assortiment uitgebreid. De soortenrijkdom is min of meer evenredig met de leeftijd.

In bijna alle gevallen is er in het verleden permanent een zeker onderhoud gepleegd. Voor allerlei doeleinden werd het hout van bomen en struiken gekapt. Ook werden er handelingen verricht om de dichtheid en de ondoordringbaarheid van de begroeiing te vergroten (bijvoorbeeld het vlechten van

Heggen langs de Maas, ten zuiden van Velddriel (Gld.), gezien vanaf de snelweg Den Bosch - Utrecht, E9, 17 juli 1979.

Foto: Jan de Vrieze.

meidoornhagen). Het onderhoud werd gekenmerkt door een zekere regelmaat (kacycli van 10 à 20 jaar) en geleidelijkheid (alles werd met de hand gedaan). De natuur heeft zich op deze ingrepen kunnen instellen

Het ontstaan

Het uiterlijk en het karakter van een lijn-vormige begroeiing is sterk afhankelijk van de bodemsoort en het gebruik van het omringende land in het verleden. Zo werden rondom akkers aarden wallen ('wildwallen') aangelegd. Het wild en het loslopend vee in de omringende bossen kon zo het gewas niet vernielen. Eigendomsgrenzen tussen weilandpercelen werden gemarkeerd door begroeide wallen of ondoordringbare meidoornhagen. De vele typen lijnvormige begroeiingen horen elk bij een bepaald landschapstype en bodemgebruik en vervulden traditioneel één of meerdere specifieke functies. Ontstaan en functies zijn nauw verweven.

Functies in het verleden

-Bescherming tegen wild en loslopend vee

De essen en kampen in het zuiden en oosten van ons land werden omringd door woest onontgonnen gebied. Deze bossen en heidevelden werden benut door er runderen, schapen en varkens te hoeden. Dit vee en ook het wild moest natuurlijk koste wat kost van het bouwland gehouden worden. Daarom werd er rondom de akkers een stelsel van wallen en greppels aangelegd met daarop een dichte ondoordringbare beplanting.

Omheining van weilanden

Pas na de Eerste Wereldoorlog kwam het prikkeldraad algemeen in zwang. Vóór die tijd konden weilanden alleen omheind wor-

De Fitis, één der vaste bewoners van een voor vogels aantrekkelijke heg of houtwal. AW duinen, De Zilk, augustus 1970.
Foto: Frits van Daalen.

den met behulp van sloten (waarin dan ook in de zomer water moest staan), houtwallen met greppels of dichte hagen van doornstruiken (meestal meidoorns). Graslandpercelen in de beekdalen van de hogere zandgronden werden omgeven door begroeide wallen. Weilanden in de uiterwaarden van de grote rivieren (vooral de Maas) werden omheind met dichte meidoornhagen die om hun veekerend vermogen te verbeteren volgens een speciale techniek werden gevlochten. In veenontginningen werden ter ontwatering greppels gegraven, door aanplant elzehagen groeiden die ook weer dienst deden als veekering.

Markering van eigendom

Bijna alle heggen en houtwallen dienden te-

vens als aanduiding van eigendomsgrenzen. Ze waren wat dat betreft betrouwbaarder dan grensstenen en -palen. In de loop van de 19e eeuw ging men er geleidelijk toe over om weilandgebieden, die voorheen in gemeenschappelijk gebruik waren bij de boeren (markegronden), op te delen in particuliere eigendommen. Veel houtwallen in beekdalen dateren dan ook uit die tijd.

Leverantie van brand- en geriefhout

Het periodiek onderhouden van de heggen en houtwallen gebeurde niet alleen om een zo dicht mogelijke structuur te krijgen ten behoeve van de veekerende functie. Het gekapte hout werd voor allerlei doeleinden gebruikt. De rechte stevige takken dienden voor het vervaardigen van stelen voor gereedschappen, bonenstaken en dergelijke (geriefhout). Plaatselijk werd de schors van eikestammetjes gebruikt voor de vervaardiging van looistof. Maar het meeste takhout was brandstof voor bakkersovens en huisverwarming.

-Invloed op de opbrengst

In de directe nabijheid van heggen en houtwallen treedt een gering opbrengstverlies op doordat de struiken en bomen water en voedingsstoffen onttrekken aan de bodem en een strook cultuurland overschaduwden. Maar op enige afstand wordt dit goedgegemaakt door de gunstige invloed op het klimaat ter plaatse (microklimaat). De gemiddelde zomertemperatuur is hoger, wat de groei van het gewas ten goede komt. Er is minder kans op schade door harde wind (iegeren van graan). Ook het vee profiteert van de beschutting. In de tuinbouw wordt nog steeds op grote schaal gebruik gemaakt van elzen- en populierenhagen als windscherm.

- Plaatselijk hebben de heggen en houtwallen *voordelen opgeleverd van uiteenlopende aard* : wilde rozen uit de meidoornhagen werden gebruikt als onderstammen voor

teelt van rozen. De lange doorns van de sleedoorn werden gebruikt als worstspennen. Kromhout van eiken was gewild voor de scheepsbouw. Heggen in de rivieruiterwaarden hadden gunstige invloed op de afzetting van vruchtbaar rivierslib ten tijde van overstromingen. Rondom de erven werden heggen gebruikt om 'gespuis' buiten te houden. Ook vroeger hadden de heggen en houtwallen *grote landschappelijke en natuurwetenschappelijke waarde*. Dit was schijnbaar echter economisch niet van betekenis zodat daar bij het beheer en onderhoud nauwelijks rekening mee werd gehouden. De natuurwaarde was een soort bijproduct. Tegenwoordig — met het versneld aftakelen van onze natuurlijke omgeving — is de betekenis voor natuur en landschap het belangrijkste argument om heggen en houtwallen te beschermen.

Vermindering van de economische betekenis

De meeste van de hierboven genoemde functies van de heggen en houtwallen zijn verdwenen of van ondergeschikt belang geworden. Zo gaat het omheinen van weilanden tegenwoordig veel goedkoper en sneller met behulp van prikkeldraad. De eigendommen zijn door landmeters van het Kadaster nauwkeurig in kaart gebracht. De opbrengst van het hout (brandhout voor de open haard, rijshout voor waterbouwkundige werken, grondstof voor de papierfabricage) is bij lange na niet voldoende om de hoge arbeidskosten van het onderhoud van de begroeiing te dekken. Waarden voor natuur en landschap hebben nog steeds geen economische betekenis zodat er geen stimulans meer is voor beheer en onderhoud. Integendeel: heggen en houtwallen staan grootschalige modernisering in de landbouw in de weg en worden daarom op veel plaatsen opgeruimd. Al met al is de aftakeling van het Nederlandse landschap in een alarmerend stadium gekomen.

Zwartkop, plasje bij Stania State, Oenkerk F., voorjaar 1977. Min of meer natuurlijke en veelsoortige begroeiingen vormen stabiliserende elementen in het ecosysteem. Ze herbergen predatoren (onder andere vogels), die in geval van een plaag regulerend op kunnen treden.

Foto: Piet Munsterman.

De relatie met de landbouw

Er hebben zich in de landbouw in deze eeuw stormachtige ontwikkelingen voorgedaan. De traditionele boer uit vroeger eeuwen kon beschouwd worden als de belangrijkste 'maker van het Nederlandse landschap'. Voor de agrarische ondernemer anno 1979 gaat dat niet meer op. Maar hij heeft dan ook te maken met sterk veranderde economische omstandigheden die hem dwingen tot schaalvergroting en modernisering en waardoor hij desondanks slechts met moeite het hoofd boven water kan houden.

De prijzen van de landbouwproducten zijn niet voldoende gestegen om de boer een reëel inkomen te verschaffen dat in overeenstemming is met het huidige welvaartspeil. Om toch aan een aanvaardbaar inkomen te komen zit er voor hem niet veel anders op dan zoveel mogelijk te besparen (vooral op loonkosten) en daarnaast meer producten te verkopen. De moderne techniek maakt dit in zekere zin ook mogelijk: machines besparen aanzienlijk op arbeid; grotere landbouwbedrijven en het gebruik van mest- en bestrijdingsmiddelen maken grotere oogsten mogelijk (monocultures) en in de intensieve veeteelt (bio-industrie) worden op kleine stukjes grond grote hoeveelheden dieren gehouden. Zware landbouwmachines maken het nodig dat de percelen zo regelmatig mogelijk van vorm en zo groot mogelijk zijn opdat er geen tijd en geld verloren gaat met het keren en draaien langs moeilijk bereikbare hoekjes. Grepfels, drinkpoelen, aarden wallen en overhangende takken kunnen vervelende obstakels vormen. Bij de uitvoering van een ruilverkaveling worden deze landschapselementen in de meeste gevallen dan ook opgeruimd. Waar dit niet het geval is takelen de heggen en houtwallen vaak af. Op de veelal éénmansbedrijven heeft de boer onvoldoende tijd om het arbeidsintensieve onderhoud te verrichten. Door het gebruik van onkruidbestrijdingsmiddelen verdwijnen de meer gevoelige plantensoorten en krijgen brandnetels de overhand. Een vergelijkbaar resultaat heeft het overmatig gebruik van meststoffen (vooral drijfmest). De subtiele verschillen in bemestingsgraad, die de eeuwenoude houtwallen vaak aanwezig zijn, kunnen in één keer teniet gedaan worden. Door bijvoeding van het vee is het mogelijk om op een betrekkelijk klein oppervlak veel meer koeien te laten grazen. Deze dieren vreten, op zoek naar wat variatie in hun menu, maar

Een verwaarloosde haag van knot-eizen. Landschappelijk erg mooi, maar geeft te weinig beschutting voor vogels.
Sprang-Capelle, 17 juli 1979.
Foto: Jan de Vrieze.

al te vaak de bomen en struiken in hun omgeving kaal. Heggen worden 'uitgehoid' en slootkanten en wallen worden vertrapt. Ter verduidelijking volgt hier een overzichtje van de voor- en nadelen van heggen en houtwallen voor de moderne agrarische bedrijfsvoering.

Voordelen

Gunstige klimaatbeïnvloeding

De kans op het verstuiven van zand op het pas geploegde bouwland en het legeren van graan is aanmerkelijk kleiner. Door verhoging van de gemiddelde temperatuur is het groeiseizoen enkele weken langer. Bouwland is minder droogtegevoelig door een betere vochthuishouding.

Beschutting voor het vee

Kruiden in en onder de bomen en struiken vormen voor de koe een welkome afwisseling op het monotone menu van productiegas. Sporenelementen en vitaminen hebben een gunstige invloed op hun gezondheid.

Min of meer natuurlijke en veelsoortige begroeiingen vormen stabiliserende ele-

Houtwal met opgaande eiken, gem. Nijega F., 31 augustus 1979.

Foto: Jan de Vrieze.

menten in het ecosysteem. Ze herbergen predatoren (o.a. vogels) die in geval van een plaag regulerend op kunnen treden.

Nadelen

Heggen en houtwallen nemen een strook grond in beslag die soms vele meters breed is. Deze strook levert geen opbrengst van landbouwproducten. Bomen en struiken hebben voedsel nodig dat ze in de directe omgeving aan de bodem onttrekken. Hierdoor concurreren ze soms de cultuurgewassen. Groeien ze hoog op, dan zal het gewas aan de schaduwzijde minder goed groeien door gebrek aan licht.

Gebieden met veel heggen en houtwallen hebben bijna altijd een eeuwenoud verkavelingspatroon met vele kleine en vaak grillig gevormde perceeltjes. Dit kan problemen opleveren bij machinale bewerking. Ook overhangende takken en oneffenheden in de bodem, zoals greppels kunnen hinderlijk zijn. Het voordeel van beschutting tegen wind kan als nadeel opleveren dat gemaaid gras langzamer droogt. Hierdoor is extra keren van hooi nodig en kan er zelfs kwaliteitsverlies optreden. Heggen en houtwallen vragen regelmatig onderhoud. Dit is moeizaam werk dat in veel gevallen met de hand moet gebeuren. Op de moderne éénmansbedrijven is daar geen tijd en mankracht meer voor.

De boer zal bij het uitoefenen van zijn beroep meestal uit eigen beweging geen rekening willen en kunnen houden met de grote betekenis van heggen en houtwallen voor het landschap en de natuur. De argumentenbalans zal voor hem bijna altijd naar de negatieve kant doorslaan met als gevolg dat heggen en houtwallen zo niet

opgeruimd, dan toch wel slecht beheerd worden.

Oplossingen

Ruilverkavelingen hebben tot op heden bijna geheel in dienst gestaan van de rationalisatie in de landbouw. Honderden kilometers heg en houtwal zijn in het verleden hieraan opgeofferd. Gelukkig gaat men de laatste jaren wat meer oog krijgen voor de niet-agrarische belangen. Maar nog altijd worden eeuwenoude begroeiingen opgeruimd, om plaats te maken voor steriele bermbeplantingen. Er wordt nog onvoldoende naar gestreefd het landschap zodanig in te richten dat zowel de belangen van de landbouw, als die van de natuurbescherming evenredig geïnd worden. Door een wat minder ingrijpende herindeling van de kavels kunnen soms kilometers houtwal gespaard worden.

Landbouwers die werken in een gebied met veel heggen of houtwallen kunnen geconfronteerd worden met beperkingen voor wat betreft intensivering en schaalvergroting van hun bedrijf. Verlangt men niettemin van hen dat ze de begroeiingen sparen dan zal daar een financiële tegemoetkoming tegenover moeten staan. De mogelijkheid hiertoe is aangegeven door een nota van de Tweede Kamer: de zogenaamde Relatienota, waarin naar een oplossing gestreefd wordt van de tegenstellingen die er bestaan tussen landbouw en natuurbehoud. Eén van de belangrijkste hulpmiddelen die door deze nota wordt aangedragen is de mogelijkheid tot het sluiten van zogenaamde beheersovereenkomsten. Dit zijn door de boeren op vrijwillige basis te sluiten overeenkomsten met de overheid. Voor het achterwege laten

Door schaalvergroting in de landbouw verdwijnen veel heggen en houtwallen of worden verwaarloosd. Didam, zomer 1979. Foto: Frank Saris.

van werkzaamheden die schadelijk zijn voor -in dit geval- de heggen en houtwallen, en het accepteren van ongemak krijgt de boer een vergoeding in geld. Uitgangspunt hierbij is dat de agrariër ondanks de beperkingen ten behoeve van natuurbehoud niet in reëel inkomen mag achterblijven bij zijn collega's.

Minder ver gaan zogenaamde onderhoudsovereenkomsten, volgens welke de boer zich verplicht tegen een geldelijke vergoeding bepaalde landschapselementen regelmatig te onderhouden.

Bovengenoemde oplossingen kosten veel geld, dat de overheid niet altijd kan of wil opbrengen. Vandaar dat het een gunstige ontwikkeling is dat steeds meer mensen een deel van hun vrije tijd willen besteden aan

vrijwillig landschapsonderhoud. Overal in het land bestaan er al wilgenknotgroepen, die zich nu in samenwerking met verschillende natuurbeschermingsinstanties ook gaan bezighouden met het kappen van grienden, hakhoutbosjes, houtwallen en heggen. Langzaam maar zeker komt er ook meer informatie over het beheer van deze landschapselementen. In verband hiermee wijs ik op een brochure over heggen en houtwallen, die deze winter zal worden uitgegeven door de Stichting Natuur en Milieu, waarin onder meer vele praktische adviezen staan. Voor hen die er wat voor voelen om vrijwillig landschapsonderhoud te plegen hopen wij in het volgende nummer een lijst van contactadressen op te nemen.

- Jan de Vrieze, Leigraaf 122, 6651 GH Druten.

Een bijzonder karakter hebben landbouwweggetjes met aan weerszijden een haag, Waalwijk (N.-Br.), 17 juli 1979. Foto: Jan de Vrieze.

